

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**Egyesületi kultúra és változása a 20. században
egy alföldi nagyhatárú magyar-német településen**

Tóthné Pásztor Ágota

Témavezető: Dr. Ujváry Zoltán

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2010.

1. Értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A magyar parasztság társadalmát, kultúráját évszázadokon keresztül hagyomány által közvetített, elsősorban organikus jellegű intézmények szervezték. A 18. század végén, 19. század elején azonban elindult egy olyan folyamat, amelynek hatására megkezdődött a kultúra és a társadalom az addigiaknál gyorsabb változása. Ez a folyamat a polgárosulás, amely a parasztság körében igen összetett és differenciált. Hatására egyes területeken teljesen átalakul a tradicionális kultúra, míg máshol csak a kultúra egyes szektorait érinti (lakásbelső, öltözködés, világkép, mentalitás, stb.).¹

A polgárosulás folyamatának keretében a 19. század második felétől jelentek meg a parasztság körében a különböző egyletek, körök, kaszinók, amelyek új keretet biztosítottak a parasztság életének megszervezéséhez. E korszakban szinte minden népesebb alföldi városban alakult legalább két, de sok helyen három egyesület.²

Verebélyi Kincső a parasztság polgárosodási mozzanatainak szentelt kutatások értékelése kapcsán írja, hogy a „kulturális folyamatok – többszörös áttételen keresztül – a művelődés intézményesült hálózatának közvetítésével juttatják érvényre a maguk intencióit és megállapításait.”³*A kutatás során erre alapozva, az egyesületi kultúra és a paraszti kultúra kölcsönhatására koncentrálok.*

Munkám során egy alföldi nagyhatárú, nagy lélekszámú település, Balmazújváros 20. századi egyesületi kultúráját vizsgálom. A korszak balmazújvárosi egyesületei közül azokra a szervezetekre fókuszálok, amelyek a század első felében, különösen a két világháború között a község életében központi szerepet tölthettek be. Mindezt úgy teszem, hogy közben bemutatom, hogy az egyes szervezetek milyen társadalmi bázisra épültek és a település, a tagság mindennapi életében milyen funkciókat tölthettek be, azaz milyen társadalmi feladatok megoldására alkalmazta a korszakban a parasztság ezt a szervezeti formát.

Szilágyi Miklós az egyesületi formában működő falusi-mezővárosi gazdakörök jelentőségéről szólva többek között azt is hangsúlyozza, hogy ezek a szervezetek segítettek a parasztnak abban, hogy „betagozódhassanak a polgárius

társadalomba.”⁴ E folyamat kapcsán egy kettősségére hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint ezek az eredendően nem paraszti gyökerű szervezetek azért tudtak beépülni a falusi-mezővárosi intézményrendszerbe,⁵ mivel bennük megvalósult a polgáriusodó társadalmi környezethez igazodás és a helyi paraszti igényekhez való hozzáigazítás egyfajta egymásra hatása.⁶

Dolgozatom a balmazújvárosi egyesületi kultúra konkrét mechanizmusainak feltárásával a fentebb megfogalmazott kettősség értelmezésére koncentrálok. Munkám során végül is számba veszem, hogy ez, a paraszti polgárosulás folyamatának keretében megjelenő új társadalomszervezési forma - egyesületi kultúra –hogyan biztosíthatta a paraszti kultúra polgárosulását.

A második világháborút követően folyamatosan szűkülő keretek között folytatták tevékenységüket a balmazújvárosi egyesületek 1949-ig, amikor adminisztratív eszközökkel beszüntették működésüket. Az 1950-es évek közepén megváltozott feltételekkel újból lehetőség nyílt az egyesületi hagyományok felelevenítésére. Balmazújvárosban több korábbi szervezet is újból megnyitotta kapuit. Ezek folytatták működésüket egészen az 1960-70-es évekig, sőt a Rákóczi Olvasó Népkör egészen a rendszerváltásig folyamatosan működött. A század utolsó évtizedének változásai azonban a civil szervezetek új reneszánszát indították el. Számos új szervezet mellett több helyi hagyománnyal rendelkező régi szervezet tevékenysége feléledt.

A dolgozat második felében ez utóbbi szervezetek működését kutatom. Azt vizsgálom, hogy a 20. század közepére kialakult egyesületi hagyomány milyen feltételek mellett, milyen formában él tovább, újul meg.

Annak ellenére, hogy több kutató érdeklődését is felkeltették már a balmazújvárosi egyesületek, nem történt meg az egyesületi források szisztematikus feldolgozása, az egyesületek és a helyi - paraszti kultúra kapcsolatának feltárása. Korábbi egyesületi kutatásaim⁷ során igazolódott, hogy az egyesületek működésének

¹Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). 1991. 48 – 84.

²Balogh István: A paraszti művelődés. In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. 1965. 554.

³Verebélyi Kincső e kutatások kapcsán írja, hogy a „társadalmi-gazdasági tényezőkre figyeltek inkább, és nem választották el a társadalmi folyamatokat a kulturális kölcsönhatásoktól.”

Verebélyi Kincső: Szokásvilág. 2005. 8.

⁴ Szilágyi Miklós: Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. 2000. 584.

Jürgen Habermas Nyugat-Európára vonatkoztatva leírta, hogy a XVII. századtól kezdve a különféle szalonnák, kaszinók és egyesületek növelték, erősítették a társadalmi (gazdasági, politikai, kulturális stb.) nyilvánosságát. Ezzel együtt az egyesületek természetesen gyorsították magát a polgárosodás folyamatát. Habermas Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. 1993. 41-43., 62-65., 81-85.

⁵A folyamat jelentőségét kiemeli az a tény, hogy a „feudalizmus korába visszanyúlóan ugyanis a paraszti körökben alig volt intézményes formája az érdekvédelemnek, így maga a gondolat is majdnem gyökeretlen volt.” Szilágyi Miklós i.m. 575.

⁶ Szilágyi Miklós i.m. 575.

⁷ Pásztor Ágota Egyesületek Dévaványán a XIX. század közepétől a második világháborúig. 2003., úo: Székházak szerepe a dévaványai egyesületek életében. 2004.

komplexitásra törekvő kutatása egy –egy konkrét településen - ha jó forrásadottságok is vannak - számos új eredményt hozhat.

2. Alkalmazott módszerek vázolósa

2.1. Szakirodalom áttekintése

Kutatásom időkerete tehát igen széles, a kérdésselvetés igen összetett. Munkámat azonban jelentősen megkönnyíti, hogy Balmazújváros egyesületi életének egyes területei már többször a társadalomtudományok érdeklődésébe kerültek, a téma egyes részterületei már feldolgozottak. Számos szakdolgozat, tanulmány, doktori és kandidátusi disszertáció érinti a téma egyes kérdéseit. A munkák többsége a 19-20. század fordulójának helyi társadalmi eseményeivel és azok egyesületi vetületével foglalkozik. A korszakban a településen országos viszonylatban is jelentős volt az agrárszocialista mozgalom. Fodor Péter több tanulmánya és doktori munkája,⁸ Ónosi László tanulmánya és kandidátusi értekezése,⁹ Takács Béla kötete¹⁰ foglalkozik a 19-20. század fordulójának helyi társadalmi mozgalmával, érintve az egyesületek kérdéskörét is. Az 1932-es csendőrsortűz témáját feldolgozó irodalmak is szolgálnak adalékokat különösen a Földmívelő Munkás Egylettel kapcsolatban. Az 1950-es évek olvasóköri vitájának is van balmazújvárosi vonatkozása, a Művelt Nép oldalain Veres Péter is kifejtette nézetét a témával kapcsolatban.¹¹ Vajda Mária az újjvárosi párválasztási szokásokkal kapcsolatos kutatása,¹² a köri élet egy szűkebb, de témám szempontjából fontos területét érinti.

A balmazújvárosi olvasókörökkel kapcsolatban két áttekintő jellegű munka született. Pozsonyi József cikkében¹³ az újjvárosi olvasókörök történetét tekinti át nagy vonalakban, majd a balmazújvárosi 48-as Kör újjraindulásáról szól részletesebben, Király István Balmazújvárosi Krónika című helytörténeti munkájában pedig sok,

⁸ Fodor Péter: A balmazújvárosi Földmívelő Munkás Egylet megalakulásának néhány körülménye (1897-1902) 1977., uő.: Adalékok a balmazújvárosi olvasókörök történetéhez. 1981.

⁹ Ónosi László Egy nagyközség a történelem sodrában. 1972., uő.: Parasztmozgalmak fejlődése Balmazújvároson. 1974.

¹⁰ Takács Béla: A balmazújvárosi „testvéri közösség” története. Egy paraszt szektamozgalom a századforduló idején. 1994.

¹¹ Veres Péter: Legyenek az olvasókörök a társasélet otthonai. 1953.

¹² Vajda Mária: Az ismerkedés és párválasztás szokásai Balmazújvároson. 1979.

¹³ Pozsonyi József: Közösségi élet a balmazújvárosi népkörökben. 1988.

korábbi irodalmakban nem megtalálható adatot idéz.¹⁴ Ezek között kiemelném az 1960-90-ig terjedő időszakra, a körök bezárására vonatkozó adatokat.

2.2. Vizsgált egyesületek körülhatárolása

A szakirodalom áttekintését követte a vizsgálandó szervezetek körének meghatározása. A Hajdú-Bihar megyei levéltárban található Egyesületek Nyilvántartó Könyve rögzíti Balmazújvárosban megalakult egyesületek listáját, amelybe megalakulásuk/engedélyeztetésük időrendjében jegyezték be a megyében létrejövő egyesületeket.¹⁵ A könyv igen sokszínű egyesületi struktúrát tár elénk. A felsorolt egyesületek azonban nem azonos súllyal szerepeltek a község mindennapi életében. Egyes egyletek, körök társadalmi igénybevétele, használata, a település életében betöltött szerepe ugyanis igen eltérő lehetett.

Balmazújvárosi egyesületeknek a település életében betöltött szerepét vizsgálva egy differenciáltabb kép bontakozott ki. Egyes szervezetek kiemelkednek, míg mások a háttérben maradnak. Balmazújvárosban végzett kutatásaim során külön kértem beszélgetőpartnereimet, hogy sorolják fel, milyen egyesületek (körök, egyletek, kaszinók, stb.) működtek a településen. Erre a kérdésre elsősorban a következő szervezeteket említették: 1. Polgári Olvasókör/Polgári Kaszinó/Petőfi Kör, 2. 48-as Olvasókör/48-as Kör, 3. Olvasó Népkör/Kiskör/ Rákóczi Kör, 4. Kossuth kör. Azok, akik a 1930-as évek első felében, illetve korábban születtek további három szervezetet is a fentiek mellé soroltak: Ipartestület, Katolikus Otthon, Földmívelő Egylet. A többi az egyesületi nyilvántartásban szereplő szervezetről nem történt említés.

A Balmazújváros egyesületeivel kapcsolatban megjelent szakirodalom is a fentebb kiemelkedő egyesületeket említi. Némelyik szervezet történetének, működésének egyes vonásai már kidolgozottak, ezekre a munkákra a megfelelő fejezetekben hivatkozom és építek.

2.3. A forrásfeltárás módszerei

A kutatás folytatásaként a kiválasztott szervezetekről, történetükről, tevékenységeikről egy adatbázist állítottam össze. Ennek során számolnom kellett az egyesületkutatók munkáját számos esetben jelentősen megnehezítő körülménnyel,

¹⁴ Király István: Balmazújvárosi Krónika. 1998.

¹⁵ Itt jegyzem meg, hogy az egyesületi nyilvántartások nem pontosak. A fenti listában például nem szerepel Balmaz Újjvárosi Polgári Kaszinó Egylet.

mégpedig a források esetleges hiányával, egyenetlenségével. Az, hogy az egyesületi élet mely vonatkozásait kutatjuk, a tartalmi megfontolások mellett sokszor attól is függ, hogy milyenek a rendelkezésére álló források. Ezt a körülményt azzal próbáltam ellensúlyozni, hogy igyekeztem minél szélesebb körű, több típusú forrást felhasználni, hogy a célkitűzésben megfogalmazott komplexitás megvalósítható legyen.

2.3.1. Levéltári források

Az egyesületek kutatásának forrásai közül elsőként a levéltárakban fellelhető dokumentumokra utalnék. A levéltári források közül áttekintettem a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban található Egyesületek Nyilvántartó Könyvét,¹⁶ valamint az alispáni levéltárban található egyesületi alapszabályok gyűjteményét.¹⁷ Kigyűjtöttem a Balmazújvároson 1949-ig alakult egyesületek listáját, majd a következő fázisban megvizsgáltam a kiválasztott szervezetek alapszabályait.

2.3.2. Múzeumi gyűjteményekben található források

Az egyesületek történetét számos más írásos dokumentum is átörökítheti számunkra. A balmazújvárosi Semsey Andor Múzeumban számos a témám szempontjából lényeges forrás található: jegyzőkönyvek, pénztárkönyvek, tagnyilvántartások, alapszabályok, fotódokumentumok és egyéb tárgyi dokumentumok.¹⁸

2.3.3. Veres Péter munkáinak forrásértéke

A balmazújvárosi egyesületek vizsgálatánál kikerülhetetlenek a helyi születésű Veres Péter munkái. Az író több önéletrajzi ihletésű művében szolgáltat adalékot az egyesületi élet mindennapjairól. Munkásságának néprajzi jelentőségére több kutató is felhívta már a figyelmet. Sárkány Mihály a társadalomnéprajzi kutatás hazai történetét összefoglalva az író munkáira hivatkozva kiemeli azokat a szépírói műveket, amelyeknek alkotói „személyes élményeikre építve, de azokat olykor helyszíni adatgyűjtéssel és más jellegű, pótlólagos kutatásokkal kiegészítve az ismeretek biztonságával, nagyfokú szenzitivitással és az általános műveltség nyújtotta rendező kategóriákkal az előbb említetteknel nem kevésbé módszeres „sűrű leírásokat” készítettek.”¹⁹ Szilágyi Miklós a 20. századi irodalom paraszttélet ábrázolásai kapcsán egyenesen arról ír, hogy „meg lehetne, és sürgősen meg is kellene

írni” Veres Péter életműve felhasználásával Balmazújváros parasztmunkásainak néprajzi monográfiáját.²⁰

2.3.4. Recens anyagfeltárás módszerei

A 2002-2009-ig tartó kutatás során az egyesületek működésével kapcsolatos források jelentős részét tudományos gyűjtési módszerek segítségével magam tártam fel.

Az egyesületek működésével kapcsolatos írásos dokumentumok közül sikerült egy jegyzőkönyvet gyűjtenem: az 1905-ben alakult Olvasó Nép kör jegyzőkönyve a ma is működő szervezet, a Rákóczi Olvasó Nép kör birtokában van. Továbbá számos önéletírás, visszaemlékezés is tartalmazhat adatokat az egyesületkutatók számára. Az 1920-ban Balmazújvároson született Páll Istvántól²¹ a Balmazújvárosi 48-as Körrel kapcsolatos visszaemlékezéseit gyűjtöttem.

A köri élet egyes eseményeit rögzítő fényképeket sikerült gyűjtenem és készítenem. A köri élettel kapcsolatban a legkorábbi fotók még a 20. század első felében készültek. Ezek a fényképek a körökben bemutatott színelőadások, illetve a körök által szervezett szüreti felvonulások szereplőit, betanítóit ábrázolják. Később, különösen az 1980-as évektől egyre több a köri élet egyes pillanatait megörökítő fénykép készült.

Az egyesületek tevékenységének számos oldalát már a kezdeti időktől a média is közvetíti számunkra. Az újságok, folyóiratok, legutóbbi időkben a televízió és az Internet is beszámolnak a programokról a szervezetek nagyobb rendezvényeiről, a megjelentekről, stb. Munkám során szisztematikusan átnéztem az 1987-ben induló helyi újság számait. A városi újság megjelenésétől kezdve rendszeresen tudósít a rendezvényekről, a köri élet jelentősebb eseményeiről.

A máig fennmaradt épületek, szervezetek is forrásul szolgálhatnak az egyesületi kultúra egy-egy szeletének tanulmányozásához. Az általam vizsgált egyesületek közül a Rákóczi Nép kör és a 48-as Kör épülete maradt meg, amelyekben számos köri rendezvényen a résztvevő megfigyelés módszerével gyűjtöttem adatokat.

Végül a helyszínen végzett kutatómunka során mélyfúrás jellegű gyűjtést végezve, adatokat, élethelyzeteket rögzítettem. Az adatfelvétel alapvetően témaorientált interjúk, valamint strukturált életútinterjúk keretében történt, kiegészítve

¹⁶HBmL. IV. B. 921. 1

¹⁷HBmL. IV. B. 921. 2., HBmL. IV. B. 905/ b.

¹⁸ BUM 74. 92. 1., BUM 80. 76. 2-7., BUM 74. 93. 1-2., BUM 74. 93. 4., BUM A 625-95., BUM 75. 59. 1-4., BUM 180. 1., BUM 93. 20. 1., BUM 77. 39. 1-5., BUM 96. 98. 1., BUM 96. 1-2.

¹⁹ Sárkány Mihály: A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. 2000. 46.

²⁰ Szilágyi Miklós: Néprajzi forráskritika 2001. 70.

²¹ Páll István 1920. január 29-én született. Az 1980-90-es években kezdte leírni emlékeit. 1991-ben a Paraszi Önéletírók Pályázatán díjazásban részesült. Az 1990-es években összegezte emlékeit a 48-as Körrel.

a közösség mindennapi életében való részvétel során folytatott különböző időtartamú strukturálatlan beszélgetésekkel, a résztvevő megfigyelés során rögzített adatokkal.

2.4. Feldolgozás módszerei

A komplexitásra törekvő forrásfeltárást²² követően az összegyűlt hatalmas mennyiségű adat rendszerezése következett. A rendszerezés fő szempontjait az összegyűlt anyag áttekintését követően elsősorban annak összetételére, másodsorban a néprajzi, egyesületi szakirodalom eredményeire építve úgy határoztam meg, hogy a célkitűzésben meghatározott kérdésekre választ kaphassak.

A felgyűlt anyagot kronológiai szempontok szerint két csoportra osztottam, a választóvonalat az egyesületek működésének 1949-es korlátozása jelentette. A munka első, nagyobb terjedelmű felében, a vizsgált szervezetek rövid történetét mutatom be többnyire azonos (bár némileg a források által behatárolt) szempontok szerint, az eddigi kutatások eredményei és saját forrásfeltárássaim szintetizálásával. Ezt követően a működés konkrét mechanizmusait vizsgáltam. Ennek keretében elsőként elkülönítettem a szervezetek által betöltött funkciókat, mely kapcsán bemutattam a működés konkrét mechanizmusait, külön figyelmet szentelve a polgárosulás témakörének. A felgyűlt anyag szintetizálása során a néprajzi szakirodalom alapvetéseit is felhasználva elkülönítettem a „polgárosodó társadalmi környezethez igazodás” és a helyi paraszti igényekhez hozzáigazítás” elemeit az egyesületi kultúrán belül és feltártam a két mechanizmus egymásra hatásának színtereit.

A dolgozat második felében a szervezetek 1949 utáni működését vizsgáltam, alapvetően a korábban kialakított szisztéma szerint. Az adatok feltárása és értelmezése során arra fókuszáltam, hogy feltárjam a század első felében kialakult egyesületi működés és az utóbb megújuló körösi-egyesületi működés közötti kapcsolatot, viszonyrendszert.

3. Főbb megállapítások

Kutatásom során kiderült, hogy Balmazújvárosban a 19. század második felétől 1949-ig megalakult számos különböző profilú egyesület a község lakosságának értékrendjében eltérő helyet foglalt el. Ez az értékrend, mint egy társadalmi szűrő a

²² Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a kutatás során körülhatárolt szervezetek mindegyikéről, az egyesületi funkciókról azonos mélységű képet igyekeztem kapni. Ez a törekvés azonban, a feltárt források egyenetlensége miatt csak részben sikerülhetett.

számos szervezet között jól körülhatárolta az egyesületeknek egy csoportját: Polgári Olvasókör, 48-as Kör, Ipartestület, Kossuth Kör, Olvasó Népkör, Földművelő Egylet, Katolikus Otthon. Ezek azok a szervezetek, amelyeknek jóval nagyobb volt a szerepe, társadalmi igénybevétele a település mindennapjaiban, mint a többi egyesületnek.

Ezeknek a többségében a 19. század végén - 20. század legelején alakult egyesületeknek a működésében számos közös vonás van. Működésük többnyire a társas életre irányult, tagságuk a kortársak számára jól körülhatárolható volt, alapvetően településrészenként, társadalmi rétegenként szerveződtek. Mindegyik rendelkezett önálló székházzal, amelyekben az egyesületi működésnek közel azonos formái alakultak ki, honosodtak meg.

A vizsgált szervezetek számos konkrét közösségi funkciót elláttak a tagság és a település életében: kommunikációs-információs szerep, politikai – közéleti, reprezentációs szerep, karitatív funkció, művelődési – oktatási szerep, szórakozás - párválasztás. A funkciók tárgyalásánál lényeges kiemelni, hogy egy-egy szervezet mindig több funkciót látott, láthatott el.

A betöltött szerepkörökkel kapcsolatban mindenképpen utalni kell arra, hogy a körösi élet színvonala szervezetenként és a betöltött funkciókat tekintve koronként kisebb-nagyobb mértékben módosult, tulajdonképpen folyamatos mozgásban volt. A változás indikátora több tényező függvényeként alakult: a hatalom viszonya, a szervezet mozgásterese, a körösi vezető alkalmassága, a szervezet presztízse, erőforrásai, létrehívó közösség integritása, törekvései, kapcsolatrendszere, stb.

A kutatás során kiderült, hogy a szervezetek a közösségi funkciót nemcsak a tagság életében, hanem szélesebb körben is betöltötték. A szervezetek társadalmi igénybevétele tehát szélesebb volt, mint tényleges tagságuk. Az egyesületek székházait a tagságon kívül családjuk és a település más csoportjai, közösségei is igénybe vehették.

A szervezetek működésükön keresztül számos polgári eredetű kulturális hatás érte a tagságot és tágabb környezetét. A polgári hatást az egyesületi működés számos pontja közvetítette. A körök székházai a közös erőforrásnak köszönhetően mind építészeti, mind infrastruktúrájukat nézve kiemelkedtek környezetükből. A közösségi erőforrás megteremtette a kártyázás, a jogi - közéleti tájékozódás, a művelődés és a szakmai ismeretek megszerzésének lehetőségét. Az egyesületek szerepet játszottak abban a folyamatban is, amely által a parasztság hagyományos ünnepei sorába bekerültek az állami, nemzeti ünnepek is (március 15-e, szüreti bál, május elseje). A körösi működés többek között a körösi színjátás népszínművei és a tánciskolák révén új magatartáseszményt közvetített. A szervezetek által a szórakozásnak új, nyilvános formái váltak elérhetővé, terjedtek el: bál - a hangszeres együttesek, színjátás, mozi. A táncélet új tánc típusokkal, a dalkészlet új dalokkal (rádió) gazdagodott. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fentebb felvázolt hatások a

különböző szervezetek esetében eltérő időpontban, eltérő mértékben, eltérő minőségben érvényesültek.

A polgári eredetű kulturális hatások érvényesülésében közvetítők hatása is kimutatható volt. A közvetítő lehetett a kör vezetője (pl. református lelkész, katolikus plébános)²³, a kör egyik tagja (pl. műveltebb vagy világlátott vagy értelmiségi tag), vagy akár egy másik szervezet.²⁴ Ez utóbbihoz köthető az a megállapítás, hogy a szervezetek működésében szerepet játszott egy folyamatosan jelen lévő, bár nem feltétlenül állandó intenzitású fejlesztő hozzáállás, amelyet jól tükröz az is, hogy az egyesületi élet szervezésénél figyelemmel kísérték egymást, „tanultak” is egymástól, ellesték a jól működő elemeket. A település egyesületi hálózatának előkelőbb helyén szereplő szervezetek működése példaként szolgált a többi egyesület számára, a hasonló bázisú szervezetek között pedig „versengés” is lehetett.²⁵

A szervezetek működésének részletes, etnográfusi vizsgálata a fentiek mellett más tanulságokkal is szolgált. *Az egyesületek által betöltött funkciók számos korábban nem intézményes keretek között működő társadalmi szerepet is elláttak, kiegészítették, illetve felváltották azok működését. A négy vizsgált kör működését, szerepköreit elemezve számos, a paraszti hagyomány által meghatározott elemet is lehetett találni.*²⁶

Elsőként utalok a szervezetek vonzaskörének problémájára. Az alapszabályok nem definiálták pontosan a tagság kritériumait, a köríri iratok áttanulmányozásából és a körtagokkal készült beszélgetésekből is kiderült, a körök tagsága alapvetően településrészenként, társadalmi rétegenként szerveződött.

Másodikként lényeges kiemelni, hogy annak ellenére, hogy az alapszabályok mindig megfogalmazták a közös célt is, amelyet elméletben minden egyesülethez

²³ A pap meghatározó szerepet tölt be a paraszti társadalomban, személye nemcsak valláserkölcsei kérdésekben iránymutató. Kocsis Gyula: Nyilvánosság, társas élet, közélet. 2000. 794.

²⁴ Szabó László a paraszti kultúra kapcsán írja, hogy ahhoz, hogy egy kultúra egységes, zárt rendszerre szerveződjék, a külső meghatározottságon kívül lennie kell olyan belső csoportnak is, amelynek cselekedetei szervezőleg, alkotólag hatnak a közösség egészére. E követendő csoportok rendszerint, de nem törvényszerűen egybe esnek a módosabb rétegekkel. Szabó László: Társadalomnéprajz 1993. 149.

²⁵ Ebből a szempontból kiemelkedő szerepet töltött be az Ipartestület. V.ö.: „Főként az iparosság vállalta magára a polgári kultúra támogatását.” Palády - Kovács Attila: Kispolgárság. 2000. 323. A cserekapcsolatok közvetítője gyakran az iparosság volt. Molnár Mária: Társadalmi tagozódás. 2000. 505.

²⁶ Kósa László megfogalmazása szerint a hagyományszerűség, tradicionalitás fogalma olyan társadalmi viszonyokból kinövő mechanizmust takar, mely „az adott társadalmi-gazdasági állapotot, vele együtt pedig a kultúrát konzerválja, azaz ellenáll a fölbontó-átalakító hatásoknak, akár külső eredetűek azok, akár a belső fejlődés termeli ki őket.” Kósa László: i.m. 44.

csatlakozó ismert és magáénak vallott, az egyesületekbe való belépés a korszakban nem az alapszabály megismerését, elfogadását követően jött létre. A 20. század középső harmadában az akkor már több évtizede működő szervezetekhez újonnan csatlakozókat egyáltalán nem az alapszabályokban megfogalmazott célkitűzésekkel való azonosságtudat vezérelte, hanem sokkal inkább az, hogy a körök mindennapi működésének fokozatos megismerése által vált vonzóvá a szervezetet.²⁷

A körökhöz való csatlakozásban nagy szerepe volt a családi hagyománynak, a fiúk szinte belenevelődtek az egyesületi életbe, ha édesapjuk „körös ember” volt, kiskoruktól fogva bele-belepillanthattak a köríri életbe, később fokozatosan részt is vehettek a működés egy-egy szegmensében.

A szervezetek átlátható méretű tagsága számára a településrészenként felépített, lakóhely közelében fekvő székházak biztosították a rendszeres, bizonyos időszakokban napi találkozás lehetőségét is.

A székházak építése, melynek során alapvetően a közösség erőforrásaiból, a közösség által felépített, közösségi tulajdonú és funkciójú épület született meg, kiemelt jelentőségű volt a közösségek életében. Az építkezések több alkalommal lehetőséget adtak az együvé tartozás szimbolikus deklarálásának.²⁸

A körökben való megjelenésnek is sajátos hagyományai alakultak ki. A „körös emberek” rendszeresen az évnak, a hétnak, a napnak meghatározott időintervallumait töltötték el a szervezetek székházaiban. Az, hogy kik és mikor voltak a körökben szoros összefüggésben állt a paraszti kultúra egészét meghatározó mezőgazdasági munkákkal, az élet kalendáris rendjével. A köríri élet legjellemzőbb időpontja a vasárnap délután és este, amely a paraszti társas életben, közéletben belül kiemelt időnek számított.²⁹

A köríri élet mindennapjaiban, a nagyobb rendezvények lebonyolítása során lehetőség adódott arra, hogy az adott körökön belül kiderüljön kinek, mihez van inkább tehetsége, ereje, kedve. A belenevelődés, a szoros, gyakran napi szintű kapcsolat során lehetővé vált a „tehetségek”, az „alkalmas emberek” kiválasztása, akik a szervezetek tisztségeiben alkalmazhatták tudásukat.³⁰ A köríri életben való

²⁷ Éppen e miatt különösen váratlanul érte a tagságot, amikor a köröket nemegyszer arra hivatkozva zárták be 1949-ben, hogy nem tartják be az alapszabályt. Hiszen erre az időszakra már az volt igazán jellemző, hogy nem is tudtak arról, hogy van alapszabály, nemhogy azt is számon tartották volna, hogy mi is az abban megfogalmazott célkitűzés. „Nem is volt abban az időben alapszabály, csak működési szabály volt.” Harangi János közlése, még: Szabó János, Kunkli József

²⁸ V.ö.: Bartha Elek: Házkultusz 1984. 33-38., H. Csukás Györgyi: Közösségi épületek. 1997. 223., Molnár Mária: i.m. 505.

²⁹ A paraszti időszámításban a hét első napjának számított. V.ö. Kocsis Gyula: i.m. 819.

³⁰ „Az organikus eredetű társadalmi intézményekben azonban a közösség vezetőinek kiválasztódása (kiválasztása) a mindenkori feladat jellegétől függ, s az arra rátermett ember jut

boldogulás egyik legfontosabb feltétele a férfiszerep magatartás mintáinak elsajátítása volt.³¹

Az egyesületek által betöltött funkciók számos korábban nem intézményes keretek között működő társadalmi szerepet is elláttak, kiegészítették, illetve felváltották azok működését.³²

Az egyesületi működés a nyilvánosság és a választott személyek funkciói révén kiemelten erősítette a társadalmi normákhoz való igazodást, több ponton lehetőséget teremtett a közösség számára a társadalmi ellenőrzés informális és formalizáltabb úton való gyakorlására. A publicitás lehetőséget teremtett a férfiak presztízsért való burkolt versengéséhez.³³

Az egyesületek által szervezett báloknak a fiatalok ismerkedési, párválasztási, valamint táncalkalmi között kiemelkedő helye volt. A településrészenként – társadalmi rétegenként szervezett bálók különösen fontos alkalmak voltak a társadalmi ellenőrzésnek, ahol a báli tisztségviselők és a gardamama-intézmény teremtette meg a közösségi kontrol feltételeit.³⁴

Az egyesületek székházai otthont adtak a paraszti élet egyik legjelentősebb eseményének a mind nagyobb létszámú lakodalmaknak.

A fentiekből látható, hogy a vizsgált szervezetek működése a 20. század középső harmadában számos ponton illeszkedett a parasztság életmódjához olyannyira, hogy kialakult „a körök mindig is voltak, mindig is lesznek” tudata.³⁵ A szervezetek „átlátható,” lokális jellegű, hagyomány által átszőtt egyesületi kultúrája biztosíthatta, hogy a tagok kialakíthatták a saját-közös vagy közösségi viszonyulásukat. A körök épületei a településrészek frekvenciált pontjai lettek,

vezetői poszthoz. Éppen, mert a közösség komplexitása teszi, hogy a közösség minden tagjának szinte minden életmegnyilvánulását ismerjék és számon tartásuk, lehetőség van a mindenkori helyes kiválasztásra. ...A vezetés és nem vezetés rátermettségen alapul. Valamilyen képesség alapján juthat az egyén vezető szerephez (bármilyen szerephez) a közösség életében.” Szabó László: i.m. 170.

³¹ V.ö.: Jávor Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. 2000. 624.

³² Szilágyi Miklós a gazdakörök székházairól írja, hogy a kulturálódás színtereiként egyrészt kifejezték, maradéktalanul kiszolgálták a „helyi hagyomány szentesítette közösségi szórakozásokat” is. Szilágyi Miklós i.m. 575.

³³ V.ö.: Jávor Kata: i.m. 628.

³⁴ V.ö.: Jávor Kata: i.m. 648.

³⁵ „Az igazi közösség természetesnek hat. Az egyes közösségi tagok szempontjából ez abban nyilvánul meg, hogy úgy tűnik, mintha szinte öröktől fogva létezne, s az élet rendje, velejárója az, hogy valaki ebbe beleszületik, belenő, elérve egy kort, elsajátítva bizonyos képességeket, elkerülhetetlenül tagja lesz.” Szabó László: i.m. 1993. 173.

„viszonyítási pontok”.³⁶ Viszonyítási pontok az építkezésben, a folyamatos (pl. infrastrukturális) fejlesztésben. A körök működése is viszonyítási ponttá vált, a kultúrában (újságok, könyvek, színdarabok, előadások, táncdívatok) és a társadalmi érintkezés hagyományának fokozatos átalakulásában is.³⁷

Az egyesületi kultúra így a polgárisodó társadalmi környezethez igazodás, mind a helyi paraszti igényekhez való hozzáigazítás egymásra hatása, a működés összetett, hagyományhoz illeszkedő mechanizmusai révén a paraszti kultúra részévé vált, azaz a parasztság a paraszti polgárosulás-parasztsodás folyamatában adaptálta e szervezeti formát.

A vizsgált szervezetek így járulhattak hozzá ahhoz, hogy tagságuk, amely még a két világháború közötti korszakban is alapvetően a hagyomány által közvetített életmódot élte, feldolgozhassa a 19-20. század gyorsuló társadalmi, kulturális, gazdasági stb. változásait.³⁸ Az egyesületi élet mindennapjaiban megteremtett „paraszti egyesületi kultúra” így válhatott a paraszti polgárosulás egyik jelentős fórumává.

Az egyesületek tevékenységét 1949-ben adminisztratív úton megszüntették. A politikai életben bekövetkezett változások hatására az ötvenes évek közepén mind a négy vizsgált szervezet működése megindult. Az ötvenes évek körüli élete alapvetően a második világháború előtti egyesületi hagyományra épült. A körüli életben azonban a központi irányelveknek megfelelően, érvényesült a politikai kontroll. A szervezetek felsőbb irányítás alá helyezését véglegesítette, hogy a Népfront hatásköre alá vonták őket.

Az első évtized aktivitását megtöri a megváltozott „külső környezet.” A jelenség hátterében összetett folyamatok állnak: megváltozott légkör, életmódváltozás, új lehetőségek. Megszűnik a tagság folyamatos fiatalodása, a tagság elöregedik. A körüli bevételek már nem elegendőek a működés fenntartására, nemhogy a korábban jellemző folyamatos fejlesztésre, megújulásra. A körök épületeit más funkciók ellátására rendelik: az 1970-es években egy kivétellel bezárják kapuikat.

³⁶ Számos ismeret szerzésére, cseréjére a formális intézmények szolgáltak. A cserék társadalmi jellege szimbolikus értékkel ruházta fel a cserék színterét is. Egy-egy ilyen hely többféle cserekapcsolat színtere volt. Molnár Mária: i.m. 505.

³⁷ Szilágyi Miklós gazdakörök kapcsán kiemeli, hogy ez a szervezkedési forma a „paraszti kulturális eszmények meghaladásának igyekezetét”, „a „magasabb” társadalmi rétegek képviselte politikai, gazdasági és kulturális eszményekhez igazodást testesítette meg, ezért is munkálkodott.” Szilágyi Miklós i.m. 575.

³⁸ A korszakban a parasztságra ható akkulturációs hatásokat Kósa László paraszti polgárosulásról írt munkájában részletezi. A felsorolt példák mindegyikének van egyesületi vetülete. V.ö.: Kósa László i.m. 42.

Az 1980-as években egy alapvetően nem is a körökhöz kapcsolódó eseménysor változást indít el. A Hortobágytól Sárrétig elnevezésű honismereti vetélkedőbe bekapcsolódik Balmazújváros is. Az előadott „Németfalusi Lakodalmás” sikere, a hagyományörzés sikere. Lehetőség nyílik az egyesületi kultúra egyik „leglátványosabb elemének” felelevenítésére. A szüreti felvonulás és bál szervezésekor a második világháború előtti hagyomány hű megjelenítésére törekedtek. Az aktív szereplők a köri hagyományban felnőtt emberek voltak. Az 1980-as évek közepén a még működő Rákóczi Népkör vette át a Németfalusi Lakodalmás és a hagyományhú szüreti felvonulás és bál megrendezését. A rendezés joga tehát a hagyományos rendező kezébe került.

Az 1980-as évek végén a településen a köri hagyományok felelevenítése, annak sikere a település lakossága körében és azon túl is, a körök szerepének újraértékelését hozta magával. Az évtized végén újra megnyitja kapuit a 48-as Kör. Az 1990-es évek elejétől a két működő kör alapszabályaiban is felvállalja a hagyományörzést, Balmazújvárosban a korábbi köri élet „reneszánszának” lehetünk tanúi. A hagyományörzést leginkább a bálók megszervezése, dalkörök, táncsoportok létrehozása jelenti. A bálók már nem a párválasztás alkalmi, hanem elsősorban szórakozási alkalmak. A körök működésének bázisa a székház, már nem a mindennapi találkozások színtere. Egyre több a női tag és folytatódik az 1960-as években elkezdődött öregedés. A tagság többsége az évente megrendezésre kerülő „hagyományos” vagy „hagyományossá váló” rendezvényeken találkozik.

A 20. század utolsó évtizedében a működés, a rendezvények az elődök által kialakított formákat igyekeznek a lehetőségükhöz mértén maximálisan felidézni, a köri életben való részvétel alapvetően hagyományörzést, hagyományápolást jelent.

4. Az értekezés témakörébe vágó publikációk

- 2003 Egyesületek Dévaványán a XIX. század közepétől a második világháborúig. *Ethnica* V/4. 118-121.
- 2004 Székházak szerepe a dévaványai egyesületek életében. *Ethnica* VI/4. 156-157.
- 2006 A Balmazújvárosi Rákóczi Olvasó Népkör (1905-1949). *Ethnica* VIII/2. 56-59.

- 2009 Olvasókörök az 1950-es években Balmazújvárosban. In Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.): 1956 a néphagyományban. 536-555. Debrecen

Megjelenés alatt:

- 2010 A társadalmi csere szinterei. Egyesületi székházak Balmazújvárosban a 20. század első felében. In: *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve XXII.* Szentendre: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum
- 2010/2011 Báli kultúra a balmazújvárosi egyesületi életben. *Táncstudományi Közlemények II./1., III./1.*

5. A szerző más témában írt publikációi

- 2010 Háziszöttesek díszítési technikái a Hajdú-Bihar megyei Egyeken. *Néprajzi Látóhatár*